

"התשובה המיוחסת לרמב"ם בעניין בספירת העומר"

י' צבי לנגרמן

המחלקה לערבית, אוניברסיטת בר-אילן

במשך יותר מעשור, בערך בין השנים תש"ם-תשנ"ג (1980-1993 למינים) עבדתי במכון לתצלומי כתבי-היד העבריים בירושלים. באותם שנים יצקתי מים על ידיו של הרב יוסף קאפח זצ"ל, והייתי משתתף קבוע בשיעורים שנתן בימי ראשון וחמישי בבית הכנסת שלו בשכונת נחלאות בעיה"ק ירושלים. תפקידי במכון היה לקטלג כתבי-היד העבריים במדעים ובפילוסופיה, וכתבי-היד בערבית-יהודית בכמעט כל תחום. בימים ההם נהגתי להיפגש עם הרב זצ"ל מדי פעם ולהיעזר בו במחקרים שלי, גם נהגתי לשתף אותו בתגליות מסוימות שזכיתי בהן במרוצת עבודתי. כתלמיד נאמן של הרב זצ"ל, לא רשמתי לעצמי אלו העתקות מסרתי לו ולא עקבתי אחרי השימוש שהרב עשה בהן. היתה בי ההתלהבות של חוקר צעיר ויחד עם זה הערכה עד בלי דאי של הרב, ולכן נטיתי להזדרז ולדווח לו על חידושים לפני שהספקתי לבדוק את העניין כדבעי. כפי שנראה, מסתבר שמיהרתי להראות למארי זצ"ל את התשובה בעניין ספירת העומר לפני שגמרתי לבדוק את החיבור בו היא נמצאת, ואפילו לפני שהסתכלתי טוב טוב בדף עליו היא כתובה.

לא ידוע לי מתי בדיוק מסרתי לרב זצ"ל העתקה של התשובה. מסתבר שהיה בתחילת שנות ה-80, שעה שכל צוות המכון לתצלומי כתבי-היד העבריים היו עסוקים בקטלוג מחדש של אוסף ספרית הבודליאנה שבאוקספורד. והנה בשנת תשנ"ב--כעשר שנים לערך אחרי שמסרתי לרב זצ"ל העתקה שלי של התשובה--הופיע ספר עבודה, חלק א', כרך י"ג של "משנה תורה" עם פירוש מקיף מאת הרב זצ"ל. ושם, בהלכות תמידין ומוספין, פ"ח, הלכה כ (הלכה כ"ה בדפוסים), אנו קוראים: "וצריך לברך כל לילה בא"י אמ"ה אשר קדשנו במצותיו וצונו על ספירת העומר, קודם שיספור. מנה ולא ברך יצא, ואינו חוזר ומברך." ורשם שם הרב זצ"ל בהערה כ"ט:

"דייק רבנו לכתוב, וצריך לברך בכל לילה, דלכאורה מיותר, ואפשר היה לומר כל הבא לספור מברך קודם שיספור בא"י אמ"ה וכו'. אלא כוונת רבנו שהסופר ביום אם לא ספר בלילה אינו מברך ביום, אלא סופר בלא ברכה. והכי איתא בהדיא בתשובה בכ"י [במכון לתצלומי כ"י שע"י הספריה הלאומית מס' 5300, ותודתי לר' צבי לנגרמן שהעירני עליה] וז"ל השאלה והתשובה, והואיל ועד כמה שידוע לי לא נתפרסמה מעולם כלשונה, אביאנה תחלה במקורה הערבי, 'וסיל רבינו, מן נסי לילה או לילתין יבארך גירהמא מן אלאיאם או לא, וג'אוב, מא פאת ליס ימכנה רדה, ולכן מן אללילה אלד'י אלתהם אלי כמאל אלסבעה אסאביע יבארך, ויסקט אכ'ר לילה קול תמימות, לאן ליס הי תמימות, ויקול היום ארבעים ותשעה יום שהם שבעה שבועות בעומר, ומן גפל ולם יבארך עלי אלעומר אול אלליל לה גבר אלברכה טול אלליל וליס לה גברהא באלנהאר, והו קול אלמשנה דבר שמצותו ביום כשר כל היום ודבר שמצותו בלילה כשר כל הלילה.

"תרגומה. ונשאל רבנו, מי ששכח לילה או שתי לילות, יברך בזולתה מן הימים או לאו. והשיב מה שאבד אי אפשר להחזירו, אבל הלילה הנזכר עד סוף השבעה שבועות יברך. וישמיט בלילה האחרון אמירת תמימות, לפי שאין תמימות, ויאמר ביום ארבעים ותשעה יום שהם שבעה שבועות בעומר. ומי ששכח ולא ברך על העומר בתחילת הלילה יכול להשלים הברכה כל הלילה, ואין לו להשלימה ביום, והוא דבר המשנה דבר שמצותו ביום כשר כל היום, ודבר שמצותו בלילה כשר כל הלילה. ע"כ. הרי דברים ברורים שעיקר מצותו בתחלת הלילה, שכח או נאנס ולא ספר בתחלת הלילה מברך וסופר כל הלילה. ומי ששכח ולא בירך ולא ספר לילה או שתיים מברך וסופר מיום שיזכור והלאה, אלא שלא יאמר 'שלמי' תמימות בלילה האחרון. וזה כמנהגנו שאומרים בסיום המ"ט שלמי."

מאז פרסומו של כרך זה, כמעט מדי שנה בזמן ספירת העומר, שואלים אותי היכן מצאתי תשובה זו, ואני בעניי משיב בכנות שאינני יודע, זכורני שמסרתי לרב זצ"ל העתק של דברים שמצאתי, אבל כאמור, לא רשמתי לעצמי מה מסרתי והיכן מצאתי. הרב זצ"ל כבר אמר לי שהמספר שרשם, 5300, אינו מדויק, כי גם הוא לא יודע מה מספרו של כתב-היד, ואכן אין כל חשיבות למספר זה.

כלל ידוע בחיים הארציים, כאשר מחפשים, לא מוצאים, וכאשר לא מחפשים, מוצאים. שנים אני מחפש בכל מקום שנראה לי שיכול להיות כתב-היד ממנו העתקתי את התשובה, ולא מצאתי. והנה לאחרונה נברתי באחד התיקים שלי, בחיפוש אחר דבר אחר, ומצאתי את מקורה של התשובה. התשובה נמצאת בכ"י ספריית אוקספורד Huntington 428 (מספר 801 בקטלוג נויבאואר), שהוא המקור העיקרי לחיבור קדום בהלכה, "איסור והיתר", שאני עמל על פרסומו. שני פרקים כבר יצאו לאור ("פרק 'ברכת המילה' מתוך החיבור 'איסור והיתר'", קובץ חצי גבורים פליטת סופרים ז' (תשע"ד), א-יז; "עניין ראש חודש--פרק י"ח מתוך החיבור 'איסור והיתר'", קובץ על יד כד (לד) (תשע"ו), 161-180); שנים נוספים נמסרו לפרסום; ואני עמל על בו-זמנית על מספר פרקים אחרים. פרסום פרקים בודדים הוא הכנה לפרסום הספר כולו, אקווה לסיים אותו בזמן הכי קרוב, בעזרת הנותן ליעף כוח. התשובה על ספירת העומר נמצאת בנספח קצר על "מצוות העומר" (תחילתו בתחתית עמ' 52ב וסופו כחמש שורות בתוך עמ' 53ב) לפרק י"ט, שנושאו דיני חג הפסח. צילומי יבוא להלן.

השערת היא--ואני עדיין עומד מאחרי השערה זו--שמחבר הספר, שכאמור שמו אינו ידוע לנו, היה בן דורו של רבי מימון אבי הרמב"ם, מתלמידיו של רבי יוסף אבן מיגאש. דור זה סבל קשות מהשמד של המוחדון, אותו השמד שהרמב"ם מתייחס אליו באגרת מפורסמת. לכן כעת נראה כמעט וודאי שלא הרמב"ם כתב את התשובה, אם כי--אם השערת לגבי "איסור והיתר" תתברר כנכונה--המשיב הוא בוודאי אחד מעמודי ההוראה שהרמב"ם שאב מהם ונשען עליהם: הרי"ף, רבי יוסף אבן מיגאש, או אחד מתלמידיו של רבי יוסף אבן מיגאש, ביניהם נמנה כאמור גם רבי מימון אבי הרמב"ם. השערת לגבי זמנו של החיבור מבוססת על העובדה שהחכם המאוחר ביותר המצוטט בשמו הינו רבי יוסף אבן מיגאש--והוא מוזכר בברכת המתים. מנהגו של המחבר הוא להזכיר את הרי"ף והרי"א אבן מיגאש בשמם, אבל זה אינו פוסל את האפשרות שיכנה אותם במקום אחר בסתם "רבינו". לכן אי אפשר כעת לדעת מי הוא בעל התשובה בעניין ספירת העומר. ואולם דבר אחד בטוח, שהוא אחד מעמודי ההוראה בשלשלת הפסיקה הספרדית-מגרבית המובילה ישירות לרמב"ם עצמו.

והנה עוד דבר ששמתי לב אליו רק אחרי שמסרתי את התשובה לרב זצ"ל. בשולי הדף רשום הערה, אולי היחידה בכל החיבור. ההערה כתובה בעברית, ובכתיבה מאוחרת מזו של החיבור. הכתיבה מטושטשת אבל לע"ד ניתן לפענח אותה כדלהלן: "והרמב"ם ז"ל פסק שאם שכח ולא מנה בלילה ימנה ביום ואיפשר שר"ל ימנה בלא ברכה".

יש לשים לב ללשונה של הספירה בתשובה של "רבינו": "היום מ"ט יום שהם שבעה שבועות בעמר". ו"באיסור והיתר", מיד לפני השובה של "רבינו", מובאת הנוסחה הזאת של הברכה והספירה: "בא"י אמ"ה אקב"ו על ספירת העומר; היום כך וכך יום שהן כך וכך שבועות וכך ימים" -- אבל איננו מציין "לעומר". וכך פסק, למשל, ספר האגור, הלכות ספירת העומר, סי' תתכ"ה. ואולם רס"ג מוסיף "לעומרא" (סידור רס"ג, עמ' קנד) וכבר נשאל הרשב"א (מובא בבית יוסף, או"ח סי' תפט) "אם צריך לומר היום כך וכך לעומר או היום כך וכך", והשיב, "הכל אחד, ויותר ראוי לומר כך וכך לעומר..."

מצאנו בטור, או"ח סי' תפט, "כתב בעל הלכות גדולות שאם שכח לברך כל הלילה שיספור ביום, ואינו נראה לר"י, וא"א הרא"ש ז"ל כתב שיספור ביום בלא ברכה". הנה הרא"ש פסק כדברי התשובה המובאת ב"איסור והיתר", שהיא תואמת את פסיקתו של הרמב"ם לפי הרב קאפח זצ"ל וכן (אפילו אם בדוחק) לפי דברי המעיר לכתב-היד

של "איסור והיתר". וכבר מצאתי עניינים אחרים שהרא"ש מאמץ, או לכל הפחות מזכיר, את הפסיקה האנדלוסית הקדומה המיוצגת ב"איסור והיתר". המנהג התימני שרשם הרב קאפח זצ"ל לומר בליל מ"ט "דהון שבעה שבועי שלמי" הינו כדברי רס"ג בסידורו, עמ' קנד, וכך גם המנהג התימני למנות את הימים והשבועות בארמית דווקא. ולפי התשובה של "רבינו" אומר בליל מ"ט "תמימות", בעברית.

לסיכום, נראה לע"ד שתוקפה של התשובה לא פגה עם גלוי מקורה לכל מי שנאמן לפסיקותיו של הרמב"ם. ואולם, אינני מוסמך להוראה, ולא באתי כאן להתייחס לעצם הדין, אלא להסביר סוף סוף היכן נמצאת התשובה ומה שנוכל לומר על מחברה.